

BÜVEYHİLER'İN MEZHEBÎ EĞİLİMLERİ/POLİTİKALARI ÜZERİNE

Muharrem AKOĞLU
Doç. Dr., Erciyes Ü. İlahiyat F.
akoglu@erciyes.edu.tr

Bu makale, Hazar Denizinin Güney-Batı kıyıları ile Kuzey İran bölgelerini kapsayan “Deylem” bölgesinde ortaya çıkarak, 334/945-447/1055 yılları arasında yaklaşık 110 yıl Bağdad yönetimini elinde bulunduran ve Şii düşünceye nispet edilen Büveyhî hanedanlığının Mezhebi eğilimlerini/politikalarını toplumsal arka plân ve siyasal şartlar bağlamında ortaya koyma gayretindedir.

Giriş

Din'in algılanma ve anlaşılma biçimi olarak ortaya çıkan mezhepler, dini düşünce zemininde beşer unsurunun ürünü olarak vücut bulan sosyal yapılardır. Bu yapı itibarıyla, mezheplerin olgunlaşma ve şekillenmeleri üzerinde etkin olan kritik dönemler vardır. Şüphesiz bunlardan biri de; kendisinden sonraki süreçte varlık gösteren düşünce ekollerinin seyrini belirleyen Büveyhîler Dönemi'dir.

Büveyhîler, Hazar Denizinin Güney-Batı kıyıları ile Kuzey İran bölgelerini kapsayan “Deylem” bölgesinde Şii kimlikle ortaya çıkan ve Abbâsî hilafetinin içinde bulunduğu siyasal konjonktürü kendileri için avantaja dönüştürerek kısa sürede hilafet merkezi Bağdad'ı işgal eden bir hânedanlıktır. Bu hânedanlık, 334/945-447/1055 yılları arasında yaklaşık 110 yıl boyunca Abbâsî hilafet ve bürokrasisini nüfuzu altında tutmayı başardı. Böylece Abbâsî siyasî tarihinin akışında olduğu gibi, Müslümanların din anlayışlarının belirginleşmesinde ve şekillenmesinde -doğrudan veya dolaylı olarak- oldukça büyük bir etkinin sahibi oldu. Zira Büveyhîler'in hâkimiyet dönemi, İslâm düşünce tarihindeki ana düşünce ekolleri olarak da görülen mezhep hareketlerinin, siyasal yapının sağladığı destek ve sosyal akışkanlık çerçevesinde ortaya çıkan etkileşim ile farklılaşma ve olgunlaşma süreçlerini yaşadıkları bir zaman dilimini ifade etmektedir.

Mezhep hareketleri açısından oldukça önemli görülen Büveyhîler Dönemi, kaynaklarımızca daha çok Şîî düşüncenin siyasallaştırılarak, bir devlet politikası haline getirildiği şeklindeki bir ön kabul çerçevesinden değerlendirilir.¹ Nitekim Sebbü's-Sahabe (Sahabeye Dil Uzatılması), Âşûre Mâtemi ve Gadîr-i Hûm Bayramı gibi uygulamaların siyasal iktidarca resmî politika haline getirilmiş olması, bahse konu olan ön kabulün dayandığı zemine haklılık kazandırmaktadır.

Büveyhîler dönemi Şîî düşüncenin devlet politikası haline getirilmesi yanında, Mu'tezile'nin düşünce alanında güç, fikrî plânda dönüşüm ve bürokratik alanda etkinlik kazanmasıyla da dikkat çekmektedir. Çünkü bu dönemde Mu'tezile, ilim meclisleri sayesinde diğer düşünce kalıplarını etkilediği gibi, Bağdad ve Basra ekolleri açısından Zeydî düşünce formatına yaklaşarak etkilenmekten de kurtulamadı. Bunun yanında, siyasal iktidara yakın durarak bürokratik alanda devlet kadrolarında da temsil edilmeye başlandı. Nitekim bu dönemde Mu'tezile, Ebû Abdillâh Hüseyin el-Basrî (369/977), Ali b. İsa er-Rummânî (384/995), Sahib b. Abbâd (385/995), Kâdî Abdulcabbar (415/1025), Ebû'l-Hüseyin Tayyib el-Basrî (436/1044) ve Ebû Reşid Nisaburî gibi pek çok önemli isim yetiştirdi. Şüphesiz bahsi geçen dönemde Mu'tezile'nin tekrar güç kazanması, siyasal otoritenin mezhebî eğilimleri hususunda ön plâna çıkan Şîî nitelemesini veya zaman içerisinde bir terkip halini alan *Şîî-Büveyhîler* tabirini sorgulanır kılmaktadır.

Elinizdeki çalışma, Büveyhîler'in mezhebî eğilimlerini/politikalarını tarihi realite, toplumsal arka plân ve siyasal şartlar bağlamında, kaynakların verdikleri bilgilerden hareketle ortaya koyma gayesini taşımaktadır. Takdir edilir ki; bu gayenin gerçekleştirilebilmesi için Büveyhîler'in kimlikleri ve tarih sahnesine çıkışları ile nispet edildikleri mezhebî kimliklerinin/eğilimlerinin ve icra makamında ortaya koydukları siyasal uygulamalarının belirlenmesine ihtiyaç vardır. Zira onların mezhebî eğilimlerinin/politikalarının ortaya konulması, haklarında ileri sürülen mezhebî nispetin doğruluğunun belirlenmesi yanında, kendi dönemlerinde veya kendilerinden sonraki süreçte mezhebî yapıların aldıkları şeklin daha sağlıklı bir şekilde görülmesine katkı sağlayacaktır.

¹ Bu konuda genel olarak Büveyhîlerin Şîî oldukları ileri sürülmekle birlikte, Şîa'nın hangi koluna mensup oldukları hususunda farklı görüşler vardır. Onların içinden çıktıkları toplumun dinî rengi olan Zeydiyye'ye nispetle Zeydî olduklarını söyleyenler olduğu gibi, İmamîyye'ye mensup olduklarını veya Deylem'de Zeydî iken Bağdad'a geldikten sonra İmamî olduklarını ileri sürenler de vardır. Bkz., Ebû'l-Fazl b. İyaz, Kadı İyaz, *Tertibü'l-Medârik ve Takribü'l-Mesâlik li Ma'rifeti Mezhebi Mâlik*, thk, Ahmed Bükeyr Mahmud, Beyrut 1967, II, 589; W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev., Ethem Ruhi Fırlı, Ankara 1981, 395; Ahmet Güner, *Büveyhîler'den Adudu'd-Devle ve Dönemi*, İzmir 1992, 124; Metin Bozkuş, *Büveyhîler ve Şîilik*, Sivas 2003, 141.

1. Büveyhîler'in Kimlikleri ve Siyaset Alanında Etkinlik Kazanımları

İslâm mezhepleri ve kültür tarihi açısından ortaya koydukları etkinlikler ve icraatlarıyla ciddi etkilere sahip olan Büveyhîler, içinden çıktıkları coğrafyaya adını da veren Deylemli bir kabileye mensupturlar. Deylemliler'in kökenleri hususunda kaynaklar bizlere kesin bilgiler vermemektedirler. Ancak onlar hakkındaki ilk bilgiler, M.Ö. II. Yüzyıla ait olması itibarıyla çok eski tarihlerden beri İran coğrafyasında yaşayan, fakat köken itibarıyla İranlı (Fârisî) olmayan, bununla birlikte İranlılaşan bir kavim oldukları şeklindedir. Şüphesiz bu bilgi yanında Deylemliler hakkında başka rivayetler de kaynaklarda yer almaktadır. Nitekim bu rivayetlerden birine göre; onlar, köken itibarıyla Dâbbe b. Üd adlı bir Arap'a nispet edilirler. Ancak bu nispetin, tarihi realiteden ziyade Arapların güçlü oldukları dönemlerde, onlarla irsiyet bağı kurma çabasına yönelik olarak ileri sürüldüğü varsayılmaktadır.² Şüphesiz onlarla ilgili en dikkat çeken özelliklerden biri, yaşadıkları coğrafyanın sarp ve geçit vermez yapısı yanında, savaşçı kimliklerinin de etkisiyle bağımsız kalmayı başarmalarıdır.

İslâmiyet'ten sonraki süreçte de Deylemliler, uzun bir süre bağımsız konumlarını korudular.³ Nitekim Hz. Ömer döneminden itibaren başlayan fetih hareketleri çerçevesinde, bahsi geçen bölgeye çeşitli seferler düzenlendi. Hatta Hz. Ömer ile Abbâsî halifesi Me'mun arasındaki süreçte yaklaşık on yedi seferin düzenlendiği bildirilmektedir. Buna rağmen Deylemliler, bağımsızlıklarını korudular. Nitekim bu konuda kaynaklar, onların sahip oldukları özellikleri yansıtan ilgi çekici anlatımlara yer vermektedir. Bunlardan birine göre; Deylem bölgesine çeşitli seferler düzenlemesine rağmen kesin bir başarı ortaya koyamayan Irak valisi Haccâc b. Yusuf (95/714), bölgeye yeniden sefer düzenlemeyi düşündüğü bir anda Deylemli bir heyetle görüşür. O, sefer öncesinde bölgenin dağlarını, vadilerini ve geçitlerini gösteren bir harita çizdirir. O haritayı bu heyete gösterir ve ülkelerini zapt ve tahrip etmeden önce boyun eğmele-

² Ebû Ishak İbrahim b. Muhammed el-Farisî, İstahrî, *Kitabu Mesâlikî'l-Memâlik*, Leiden 1927, 205; Ebû'l-Kasım en-Nâsibî, İbn Havkal, *Kitâbu Sûreti'l-Arz*, Leiden 1938, II, 376; Tahsin Yazıcı, "Deylem", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 264; Bozkuş, *Büveyhîler*, 17.

³ Büveyhîler'in içinden çıktıkları bölge Deylem, dağlık ve sarp bir arazi yapısına sahip olup, yabancıya geçit vermeyen oldukça zor bir coğrafyadır. Bu coğrafî yapı, dış tehditler karşısında bölge insanı için bir güvence oluşturmakla birlikte, yabancı unsurlar için de ulaşılması ve nüfuz edilmesi oldukça zor ve çetin bir bölgeyi ifade etmektedir. Bu bölgeyi mekân tutan Deylemliler'in kişilik yapılarıyla ilgili olarak da kaynaklar; onların, zayıf, çelimsiz, ufak-tefek görünmelerine rağmen, mücadeleci, güçlülere göğüs geren, asker ruhlu ve savaşçı kimseler olduklarını bildirirler. (Bkz., İstahrî, *Kitabu Mesâlik*, 205; Yazıcı, "Deylem", *DİA*, IX, 263-265.) Şüphesiz Deylem'in coğrafî zorluğu yanında bölge insanının savaşçı kimlik yapısı, bölgenin uzun bir süre bağımsız kalmasının gerekçelerini sunmaktadır. Nitekim Deylemliler, sahip oldukları bu özellikler itibarıyla uzun bir süre diğer kavimlere karşı direnerek başkalarının hegemonyalarına karşı durdular.

rini ister. Deylemli heyet, haritayı inceledikten sonra; “Ülkemiz hakkında iyi bilgiler almışınız, zira ülkenin görünümü aynen böyledir. Fakat dağları ve geçitleri savunan savaşçıların gösterilmesini unutmuşunuz. Şayet denerseniz onları da tanıyarak öğreneceksiniz.” der. Neticede Haccâc, oğlu Muhammed komutasında bir orduyu bölge üzerine gönderir. Fakat yine bir başarı elde edemez.⁴

Deylem’in bu durumunun yaklaşık üç asır boyunca devam ettiği, bilinmektedir.⁵ Hatta Deylemliler’in, sahip oldukları bu gücün karşılığı olarak diğer toplumlardan itibar gördükleri de görülmektedir. Nitekim onlar, Abbasî halifesi Harun Reşid’in 189/805 yılında Rey’de düzenlediği bir toplantıda Hükümdar Merzûbân b. Cüstân’ın şahsıyla temsil edildiler.⁶ Burada dikkat çeken nokta, diğer hükümdarlardan cizye istenmesine rağmen Merzûbân’ın, hediyelerle uğurlanan özel bir konuk olarak muamele görmesidir.⁷

Deylem bölgesi, uzun bir süre merkezî otorite başta olmak üzere yabancı unsurlar karşısında bağımsızlığını korumasına rağmen, çeşitli muhalefet güçlerine ev sahipliği yapmaktan da kurtulamadı. Bunun sonucu olarak da bölge, bağımsız veya yarı bağımsız pek çok iktidara ev sahipliği yaptı. Nitekim bunlar arasında; Tâhirîler, Saffârîler ve Sâmânîler gibi siyasal oluşumları, Hasan b. Zeyd ve Hasan b. Ali el-Utruş gibi kimselerin başını çektiği Zeydî hareketleri, Mâkân b. Kâkî, Esfâr b. Şirveyh, Merdavic b. Ziyâr ve kardeşi Veşmkîr gibi kimselerin oluşturdukları yapıları hatırlamak mümkündür.⁸ Şüphesiz Büveyhîler de, Deylem bölgesinde ortaya çıkan bu güçler arasında yer almakla birlikte, otoritesini bölgenin dışına da taşıyan ve bu suretle tarihe yön verebilen ender oluşumlardan biridir.

Büveyhîler, Deylem asıllı “Şirzil Âvendân” adlı bir kabileye mensup olup babaları, balıkcılıkla geçinen, fakirliğiyle tanınan Ebû Şucâ’ lâkaplı Büveyh b. Fennâ Hüsrev’dir.⁹ Ebû Şucâ’ Büveyh’in; Ali, Hasan ve Ahmed adlarında üç oğlu vardır. Bu oğullardan büyüğü olan Ali, Deylemî geleneklerine uygun olarak erken yaşta askerlik görevine

⁴ Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed, İbnu’l-Fâkih, *Muhtasarı Kitabi’l-Buldân*, Leiden 1885, 283; Bernard Lewis, *Haşîşiler*, çev., Ali Aktan, İstanbul 1995, 36; Yazıcı, “Deylem”, *DİA*, IX, 264; Bozkuş, *Büveyhîler*, 18.

⁵ İstahrî, *Kitabu Mesâlik*, 205; Güner, *Adudu’d-Devle*, 16.

⁶ Deylem bölgesinde İstâniye adı verilen dağlarda yaşayanların hükümdar ailesine Vahsudâniyye, Lânciyye adı verilen düzlüklerde yaşayanların hükümdar ailesine de Cüstâniyye denildiği bilinmektedir. Bkz., Yazıcı, “Deylem”, *DİA*, IX, 264; Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1987, V, 459; Bozkuş, *Büveyhîler*, 22.

⁷ Yazıcı, “Deylem”, *DİA*, IX, 264; Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi*, V, 459; Bozkuş, *Büveyhîler*, 22.

⁸ İzzüddin Ebû’l-Hasan Ali b. Muhammed, İbn Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, Beyrut 1982, VIII, 193, 196, 267, 270, 285, 304; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, çev., İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, Hamdi Aktaş, İstanbul 1987, III, 373.

⁹ İbn Esîr, *el-Kamil*, VIII, 264; Erdoğan Merçil, “Büveyhîler”, *DİA*, İstanbul 1992, VI, 496.

başladı. Bu bağlamda, önceleri Hasan b. Ali el-Utruş'un ordusunda yer aldı. Daha sonraki gençlik yıllarında da Horasan'a giderek Samanî prensi Nasr b. Ahmed'in (301/913-331/943) sarayında hizmet gördü.¹⁰ Bu şekilde de prensin yakın çevresine girmeyi başardı. Görevinde dikkatleri üzerine çekerek, daha sonraki süreçte Mâkân b. Kâkî'nin hizmetine geçti. Ordudaki görevinde gösterdiği başarılarla kısa sürede yükselerek komutan mertebesine ulaştı. Diğer kardeşlerinin de yönetimde önemli görevlere gelmelerine katkı sağladı.¹¹

Deylem bölgesinde, ismi geçen yerel liderler arasında başta otorite temelli olmak üzere çeşitli sebeplerle zaman zaman çarpışmalar meydana gelmekteydi. Bu çerçeveden, Mâkân b. Kâkî ile Merdâvic b. Ziyâr arasında çıkan bir çarpışmada Mâkân, mağlup oldu ve bölgeyi terk etmek durumunda kaldı. Büveyh Oğulları'nın da aralarında bulunduğu bir grup komutan, galip taraf olan Merdâvic'in hizmetine girdi. Bundan memnuniyet duyan Merdâvic, kendine iltihak eden komutanları ödüllendirdi. Bu bağlamda Ebû Şuca' Büveyh'in büyük oğlu Ali'yi Cibâl bölgesinde Hemedan'ın güney doğusunda önemli bir ulaşım merkezi olan Kerec valiliğine atadı.¹² Diğer kardeşler Hasan ve Ahmed de, başka önemli görevlere getirildiler.¹³ Bu durum, Büveyh Oğulları'nın etkin bir şekilde siyaset alanına çıkışlarının da önemli bir kırılmasını oluşturdu. Çünkü onlar, yakın gelecekte şartların da oluşmasıyla bağımsız hareket edebilecekleri bir ortamın sahibi olacaktıdır.

Büveyh Oğulları, bağımsız hareket etmeye başladıktan sonra kısa sayılabilecek bir süreçte gücünü arttırarak bölgesel bir yapılanma ortaya koymayı başardılar. Nitekim Ali, 322/934 yılında Fars'ın merkezi Şiraz'a girerek Büveyhî hanedanlığının Fars şubesini kurdu.¹⁴ Bununla yetinmeyerek, hâkimiyet bölgelerini genişletme istidadı içerisinde kardeşi Hasan'ı, bir orduyla Cibâl bölgesine gönderdi. O, önce Isfehan'ı sonra da Hemedan, Kumm, Kerec, Kenkûr, ve Kazvin gibi bölgenin önemli yerlerini ele geçirdi.¹⁵ Böylece Büveyhîler, Hasan'ın eliyle de hânedanlığın Rey ve Cibâl şubesini kurdular. Küçük kardeşleri Ahmed de Abbâsî hilafet merkezi olan Bağdad'a ulaşma arzusundaydı. Nitekim Ahmed bu arzusunu ağabeyleri Ali ve Hasan'ın desteği yanında siyasal konjonktürü kendi hedefleri doğrultusunda yönlendirebilme becerisi ile birleştirerek 334/945 yılında gerçekleştirdi. Abbâsî halifesi Müstekfî, Ahmed'e "Muizzuddevle", ağabeyi Ali'ye "İmaduddevle", diğer ağabeyi Hasan'a da "Ruknüddevle" lâkaplarını verdi. Bu lâkapların dinar ve dirhemler üzerine basılmasını da emretti.

¹⁰ Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Miskeveyh, *Kitabu Tecârib*, Bağdad trz., II, 122.

¹¹ Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi*, V, 512; Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, III, 395.

¹² Miskeveyh, *Tecâribi'l-Ümem*, I, 277; İbn Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 267.

¹³ Miskeveyh, *Tecâribi'l-Ümem*, I, 277-278; İbn Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 268.

¹⁴ Miskeveyh, *Tecâribi'l-Ümem*, I, 281-283; 297-298; İbn Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 275; Bozkuş, *Büveyhîler*, 44.

¹⁵ Miskeveyh, *Tecâribi'l-Ümem*, II, 8; İbn Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 312.

Ayrıca Ahmed'i, Emiru'l-Umera olarak tayin etti.¹⁶

Bu şekilde Deylem bölgesinde askerlik tecrübesiyle başlayan bir süreç, oldukça kısa sayılabilecek bir zaman diliminde üç kardeşin ortak hareketleriyle bütün Müslüman dünyasını etkisi altına alabilen büyük bir yapıya dönüştü. Bu yapı, Müslüman dünyasının merkezi Bağdad başta olmak üzere oldukça büyük bir coğrafyaya hükmedebilen Büveyhiler hanedanlığı olarak vücut buldu.

Büveyhiler'in, bu şekilde siyasal alanda vücut bulmalarının ardından hâkimiyetleri altında bulunan toprak parçaları üç kardeş tarafından Fars, Rey ve Irak olmak üzere üç ayrı koldan yönetilmeye başlandı. Kardeşler arasındaki uyum ilk zamanlarda kendini açıkça hissettirse de, bütün zamanlarda bu uyumun varlığından söz etmek mümkün değildir. Zaten bu uyumun zedelenmesi Büveyhî hanedanlığı açısından da sonun başlangıcı olacaktır. Ancak bu durum, genelde İslâm Tarihi'nin, özelde de mezhep hareketlerinin şekillenmesinde Büveyhiler Dönemi'nin önemini ortadan kaldırmamaktadır. Bu öneme binaen onların mezhep politikalarının belirlenebilmesi açısından öncelikle nispet edildikleri mezhebî kimliklerinin/eğilimlerinin ortaya konulmasında yarar vardır.

2. Nispet Edildikleri Mezhebî Kimlikleri/Eğilimleri

Büveyhiler'in ana vatanı olan Deylem bölgesinin, coğrafi şartlardan kaynaklanan zorlukları bünyesinde barındırması yanında, bölge insanının savaşçı kimlik yapısının da etkisiyle uzun bir süre bağımsız kaldığı bilinmektedir. Bu durum Deylemliler'in, uzun süre İslâmiyeti kabul etmelerinin önündeki bir engeli de açığa çıkarmaktadır. Nitekim Müslüman olmalarından önce bölge halkı arasında; Mecûsilik, Putperestlik, Zerdüştlük ve Hristiyanlık gibi oldukça çeşitli din ve inanç nazariyelerinin var olduğu, halkın bir kısmının dinsiz, hatta içlerinde Müslüman olanlar varsa da bunların, sonradan irtidat ettikleri bilinmektedir. Ayrıca bölge halkından bir kısmının İfridûn/Afridûn adında bir tanrının buyruklarına sahip oldukları şeklinde rivayetler de vardır. Bu rivayetlere göre; İslâmiyet öncesinde bölgenin, dini açıdan oldukça geniş bir inanç yelpazesine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen bu durum, bölge insanının ilk dönemlerden itibaren haberdar olmaya başladığı İslâmiyet'i kabul etmekte zorlanmasının da bir başka gerekçesini sunmaktadır.¹⁷ Ancak gelişen süreçte Ali Oğullarının bölgeye yönelişleri ve etkinliklerini artırmaları, bölgenin hızla İslâmlaşmasına katkı

¹⁶ Miskeveyyh, *Tecâribi'l-Ümem*, II, 84-85; Ebû'l-Ferec Abdurrahman Ali b. Muhammed, İbn Cevzi, *Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, Beyrut trz., XIV, 42; İbn Esir, *el-Kâmil*, VIII, 449-450; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, çev., İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, Hamdi Aktaş, İstanbul 1987, III, 399.

¹⁷ Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, el-Mes'ûdi, *Mürucü'z-Zeheb*, Beyrut trz., IV, 373-374; Hasan Müneymine, *Tarihü'd-Devleti'l-Büveyhiyye: es-Siyasî ve'l-İktisâd ve'l-İctimâiyye*, Beyrut 1987, 85; Yıldız, *Büyük İslâm Tarihi*, V, 554vd.

sağladığı gibi, bölgede belirginleşmeye başlayan dinî rengin Ali Oğulları taraftarlığı zemininde gelişeceğinin de işaretlerini vermektedir.

Takdir edilir ki; Emevîler, sahip oldukları siyasal otoritenin alternatifi olarak Ali Oğulları ve taraftarlarını gördüler. Bu nedenle de onlara karşı orantısız güç kullanmaktan kaçınmadılar. Bunun en tipik örnekleri de Kerbelâ Hadisesi (61/680) ve ardından gerçekleşen Zeyd b. Ali isyanında (121/738) görüldü. Ali Oğullarının öncülüğünde gerçekleşen bu olaylara benzer bir başka hadise de 169/786 yılında meydana gelen Fah Vak'asıdır.¹⁸ Medine Valisi Abdülaziz b. Abdillâh'ın, Ali Oğullarına karşı hoşgörü sınırlarını zorlayan muamelelerinden rahatsız olan Hüseyin b. Ali, Abdullâh b. Hasan'ın çocukları Yahya ve İdris b. Abdillâh ile İbrahim b. İsmail et-Tabatabâ gibi kimselerin öncülüğünde gerçekleşen bu hareket, başlamasının ardından Mekke yolunda Fah mevkiinde feci bir sonla neticelendi.¹⁹ Bu Vak'adan kurtulmayı başaran Yahya, 176/792 yılı dolaylarında Abbâsî başkentinden uzak ve merkezî otoritenin baskısından emin olmasıyla dikkat çeken, güvenilir bir yer olarak görülen Deylem bölgesine geldi.²⁰ Onun bölgeye gelişi, bahse konu olan coğrafyanın dinî/mezhebî geleceği açısından bir kırılma noktası oluşturdu. Çünkü o, bu bölgede İslâm'ı anlatmaya ve tanıtmaya gayret etti. Onun öncülüğünde bölgede yayılan İslâm anlayışının temeli Hz. Ali sevgisi ve taraftarlığı zemininde Zeydî perspektife dayanmaktaydı. Yahya b. Abdillâh, faaliyetlerini etrafında bulunan ve kendi düşünce yapısına sahip diğer ilim adamlarının da katkılarıyla sürdürdü. Bunlar arasında Hz. Ali'nin efdalıyyeti görüşüne sahip olması itibarıyla Zeydî düşünce yapısına yakın duran Bağdat Mu'tezile ekolünden Bısr b. Mu'temir ve talebesi Sümame b. Eşres'in de bulunması dikkat çekicidir.²¹ Bu isimlerin varlığı, şüphesiz bölgede etkin olan mezhebî duruşun rengini de belli etmekteydi. Nitekim Deylem bölgesinde Yahya'dan sonra meydana gelen gelişmeler bağlamında Hasan b. Zeyd (270/883), kardeşi Muhammed b. Zeyd (287/900) ve Hasan b. Ali el-Utruş'un faaliyetleri mevcut din anlayışının ve mezhebî yapılanmanın yerleşerek güçlenmesine önemli katkılar sağladı. Bu da bölgeyi daha çok Zeydî düşünce yapısına dayalı bir mezhebî duruşun sahibi yaptı. Büveyhîler de

¹⁸. Ebû'l-Ferec İsfahânî, *Mekatilü't-Tâlibiyyîn*, thk., Seyyid Ahmed, Beyrut 1987, 364; Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tarihu'l-Umem ve'l-Mülûk*, thk., Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Beyrut 1961, VIII, 192vd; İbn Cevzî, *Muntazam*, VIII, 310; Ethem Ruhi Fiğlalı, "Fah", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 71-72; Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi ve Kasım er-Ressî*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2003, 122vd.

¹⁹. Taberî, *Tarih*, VIII, 192vd.; Mes'ûdî, *Müruc*, IV, 185; Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev., Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, İstanbul 2005, 96; Yusuf Gökalp, *Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2006, 48.

²⁰. Taberî, *Tarih*, VIII, 242; İbn Esîr, *el-Kâmil*, VI, 125.

²¹. İsfahânî, *Mekâtîl*, 404-405; Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, 137vd., 140; Gökalp, *Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı*, 85; Cemil Hakyemez, *Bısr b. el-Mu'temir ve Mu'tezile'nin Bağdad Ekolünün Doğuşu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1998, 27.

bunun meydana getirdiği bölgesel etkiden paylarına düşeni alarak, özellikle Bağdad yönetimini ellerine almadan önceki süreçte Zeydî düşünceye nispet edilir oldular.

Büveyhîler'in, Bağdad yönetimini ellerine aldıktan sonra İmamiyye Şiasını benimsedikleri düşüncesi ileri sürülmektedir.²² Şüphesiz bu da Büveyhîler'in ortaya koydukları birtakım uygulamalarla temellendirilmeye çalışılmaktadır. Bu çerçeveden Bağdad'da yerleşik bulunan Şii/İmamî nüfusun, Büveyhîler'in Bağdad'a gelişlerinden önceki ve sonraki durumlarının mukayesesi önemli bir argümanı oluşturmaktadır. Çünkü Büveyhîlerin Bağdad'a girişine kadar İmamiyye Şiasının, imamet görüşleri haricindeki diğer görüşleri ve özellikle de Şii/İmamî siyaset düşüncesi henüz tam anlamıyla teşekkül etmemiş olsa da,²³ bahsi geçen düşünce potansiyeline sahip kimselerin yoğun olarak yaşadıkları ve şehrin batısında yer alan *Kerh* adında tek bir mahallelerinin var olduğu bilinmektedir. Zaten Abbasîler döneminde Ali taraftarlarının uğradıkları baskı, özellikle hilafet merkezinde ön plâna çıkmalarının önündeki en büyük engeli oluşturmaktadır.²⁴ Buna karşılık Büveyhîlerin, Bağdad yönetimini almalarından sonra hilafet merkezinde Şia'nın bu önemli kolunun nüfus ve nüfuzunun hızlı bir şekilde artmaya başladığı bilinmektedir. Hatta bu nüfus ve nüfuz artışının bir neticesi olarak Bağdad'da Şii/İmamî düşünceye mensup kimselerin yoğun olarak yaşadıkları *Bâbü't-Tâk* gibi yeni bölgeler ortaya çıktı. Bu durum, Büveyhîlerle birlikte Bağdad'ın demografik yapısının Ali Oğullarına taraftar olan gruplar lehine kısmen değişmeye başladığını gösterdiği gibi,²⁵ Büveyhîler'in de Şii/İmamî düşünceyi benimsedikleri yorumlarına zemin hazırlayarak, onların Şii/İmamî düşünceye nispet edilmelerinin bir yönüyle gerekçesini oluşturdu.

Büveyhîler'in Bağdad'a gelişlerinden sonra Şii/İmamî düşünceye nispet edilmelerine gerekçe oluşturan başka nedenler de vardır. Bunları Büveyh Oğlu Ahmed'in, Muizzüddeve unvanını alarak Bağdad yönetimini ele geçirdikten sonra ortaya

²² Bkz., Kadı İyaz, *Tertibü'l-Medârik*, II, 589; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 395; Güner, *Adudu'd-Devle*, 124; Bozkuş, *Büveyhîler ve Şiilik*, 141.

²³ Bkz., Wilferd Madelung, *Religious Trends in Early Islamic Iran*, 1988, 1988, 86; Mazlum Uyar, *Şii Ulemanın Otoritesinin Temelleri*, İstanbul 2004, 24; Halil İbrahim Bulut, *Şeyh Müfid ve Şia'da Usulî Farklılaşma Süreci*, İzmir 2005, 31.

²⁴ Bu konuda İmam Kazım'ın halkasında yer alan, fikir ve düşünceleri nedeniyle önemli Şii bilginlerden Hişam b. Hakem'in başına gelenleri hatırlamak mümkündür. Nitekim Hişam, yazdığı eserlerinde Abbasîler'in meşruiyet iddialarını sarsıcı düşüncelere yer vermektedir. Bu bağlamda "meftûl"ün imametinin sahih olmayacağını savunmaktaydı. Bu iddia kendilerini hiçbir zaman "efdal" görmeyen Abbasîlere karşı bir eleştiri içermektedir. Buna benzer düşünceleri nedeniyle Hişam, Abbasîlerden emin olamadığı için Bağdad'ı terk ederek Küfe'ye kaçmak zorunda kaldı. Bkz., Mehmet Ali Büyükkara, *İmamet Mücadelesi ve Haşimoğulları*, İstanbul 1999, 40vd.

²⁵ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti; İslâmın Rönesansı*, çev. Salih Şaban, İstanbul 2000, 86; Safiye Saâde, *Min Tarihi'l-İctimâi*, Beyrut 1988, 72; Bozkuş, *Büveyhîler ve Şiilik*, 20-37, 94; Bulut, *Şeyh Müfid*, 28, 32.

koyduğu mezhebî renkteki siyasal uygulamalarında görmekteyiz. Bu bağlamda onun, öncelikle Sünnî hilafete son verip, yerine Ali Oğullarından birine biat edilmek suretiyle halife yapılması talebi dikkat çekmektedir.²⁶ Ayrıca onun, bu çerçeveden Sebbü's-Sahabe, Âşûre Mâtemi,²⁷ Gadîr-i Hûm bayramı²⁸ ve Şiî ezanın okunması²⁹

²⁶ Muizzüddeve, Bağdad'da halife tarafından Emiru'l-Umera olarak görevlendirildi. Emiru'l-Umera'lar, aslında halifeye bağlı ve ona karşı sorumlu kimseler olmalarına rağmen o, halife üzerinde tam bir otorite sağladı. Bununla da yetinmeyerek Sünnî hilafete son verip, yerine Ali Oğullarından birine biat edilmek suretiyle, halife yapılması konusunu tartışmaya açtı. Bu bağlamda, kendisine yakın olan arkadaşlarının ve danışma kurulunun görüşlerini aldı. Çoğunluğun desteğine rağmen; Ali Oğullarından birini halife yapması ve ona biat etmesi durumunda halife ile araları açıldığında halifenin emirlerine riayet edecek olan kendi adamları tarafından öldürülebileceği varsayımı üzerine bu talebinden vazgeçti. Bkz., İbn Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 452-453; Bozkuş, *Büveyhîler ve Şiîlik*, 108; Bulut, *Şeyh Müfid*, 31.

²⁷ Muizzüddeve'nin bu uygulaması da Hüseyin b. Ali'nin şehid edildiği Muharrem ayının onuncu gününün birtakım törenlerle anılmasına yöneliktir. Bu günde Muizzüddeve, bütün Bağdad halkının dükkân ve çarşılarını kapatarak, alış-verişi durdurmalarını, cadde ve sokaklara dökülmek suretiyle giydikleri kaba çuldan elbiselerle ağıtlar yakmalarını, şiirler söylemelerini, yaka paçalarını yırtarak ağlamalarını ve bu şekilde şehirde gruplar halinde dolaşmalarını istedi. Böylece Hz. Hüseyin'in şehit edildiği gün, onun intikamını alma ahidinin tazelendiği matem şeklinde anılmaya başlandı. Bkz., İbn Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 150; İbn Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 549.

²⁸ Mekke ile Medine arasında Cuhfe yakınlarında bir yerin adı olan Gadîr-Hûm, Şia'ya göre; Hz. Peygamber'in, Vedâ Haccı dönüşü konakladığı ve insanlar kendi bölgelerine dağılmadan önce onlara "Allah bana: Ey Peygamber! Sana indirileni insanlara tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan, O'nun elçiliğini yerine getirmemiş olursun..." ayetinin indirildiği yerin adıdır. Hz. Peygamber, Cebrail bana Rabb'imden şu emri getirdi: Ali b. Ebî Talip, benim kardeşim vasım, halifem ve benden sonra da imamdır. Ey İnsanlar! Allah onu size veli ve imam olarak tayin etti; ona itaati herkese farz kıldı. Ona muhalefet eden mel'ûn, saygı gösteren ise, rahmete erendir. Dinleyiniz, itaât ediniz. Allah mevlânız, Ali de imaminizdir. İmamet ondan sonra, kıyamete kadar onun soyundan devam edecektir." Bu ifadeler üzerine Hz. Peygamber, Hz. Ali'nin elinden tutarak havaya kaldırdı ve; "Ben kimin mevlâsı isem, Ali de onun mevlâsıdır" dedi. Bu şekilde Hz. Ali, Hz. Peygamber tarafından Müslümanlara imam olarak tayin edildi. Şia'ya göre bu şekilde gerçekleştiği bildirilen hadiseye Sünnî dünyanın itirazları vardır. Çünkü onlara göre yukarıda zikredilen ayet, bu bağlamda değil, çok daha önce nâzil oldu ve bahsi geçen ayet Müslümanlardan değil, kâfirlerden söz etmektedir. Ayrıca Hz. Peygamberin sözünü ettiği "velâyet", Şiîlerin anladığı şekilde kullanılmamıştır. Çünkü Hz. Peygamber her Müslüman'ın velisidir, dostudur. Hz. Ali ile olan münasebeti de bu şekildedir. Dolayısıyla Gadîr-i Hûm'da geçen konuşmanın bir imam veya halife tayini şeklinde algılanması doğru değildir. Geniş bilgi için bkz., Ebû Abdillâh Muhammed, İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut 1957, II, 188; Taberî, *Tarih*, III, 149; İbn Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 150; İbn Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 549-550; İbrahim Musevî ez-Zencânî, *Akaidü'l-İmamiyye el-İsnâ Aşeriyye*, Beyrut 1982, 227; Ethem Ruhi Fiğlalı, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, Ankara 1980, Baskı.3, 141; "Gadîr-i Hûm", DİA., XIII, 279; Hasan Onat, *Emevîler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, Ankara 1993, 22-23; Adnan Demircan, *Hz. Ali'nin Hilafet Hakkı Meselesinde Gadîr-i Hûm Olayı*, İstanbul 1996; Hayati Aydın, *Gadîr-i Hûm*, İstanbul 2001; Bozkuş, *Büveyhîler ve Şiîlik*, 128-130.

²⁹ İbn Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 7-8; İbn Esîr, *el-Kâmil*, IX, 632.

gibi başka uygulamalar ortaya koyduğu da bilinmektedir.³⁰ Onun bu gibi uygulamalara öncülük etmesi, Şii dünyasını önceki dönemlerle mukayese kabul edilemeyecek kadar rahatlatmakla birlikte, Büveyhiler'in Bağdad'da etkin olmalarından itibaren Şii/İmamî düşünceye nispet edilmelerinin açık gerekçelerini oluşturmaktadır. Şüphesiz bu gerekçelerin haklılığının tespiti, daha sonraki süreçte onların, mezhep zemininde ortaya koydukları, dikkat çeken bazı siyasal uygulamalarının bütüncül bir çerçeveden değerlendirilmesiyle mümkündür.

3. Mezhep Zemininde Dikkat Çeken Bazı Siyasal Uygulamaları

Büveyhiler'in mezhebî kimlik/eğilimleri, Bağdad'a gelişlerinden önce Zeydi, Bağdad hâkimiyetini ele aldıktan sonra da Şii-İmamî düşünce çerçevesinden değerlendirilir. Ancak onların, gelişen süreçte ortaya koydukları bir takım siyasal uygulamaları mezhebî nispetleri hususunda öne çıkarılan değerlendirmeleri tartışılır kılmaktadır. Nitekim bahsi geçen nispette ilk değerlendirme, onların vücut buldukları coğrafyanın dinî rengi dikkate alınarak yapılmakla birlikte, ikinci değerlendirme Bağdad yönetimini ele aldıktan sonra ortaya koydukları ilk uygulamaları bağlamında yapılmaktadır. Fakat burada dikkatlerden kaçırılmaması gereken husus, yaklaşık 110 yıllık Bağdad hâkimiyet süreçlerinde ortaya koydukları siyasal uygulamaların bir bütünlük içerisinde ele alınması gerekliliğidir. Dolayısıyla bu süreç içerisindeki uygulamaların birlikte ele alınması, onların mezhebî eğilimleri/politikaları/duruşları hakkında sağlıklı perspektiflerin ortaya konulmasına katkı sağlayacaktır.

Büveyhiler'in mezhebî kimlik/eğilimleri bağlamında Zeydiyye'ye nispetleri, siyasal uygulama ve tercihleri yanında tarihî realite açısından uzak bir ihtimal olarak gözükmemektedir. Zira Büveyhiler, içinden çıktıkları coğrafya itibarıyla nispet edildikleri Zeydî düşünceyi politik alana taşıma veya Zeydî politikalar geliştirme düşüncesine sahip olsalardı, bu düşünce yapısının önemli imamları arasında görülen İmam Ebû'l-Fazl Cafer ile aralarında cereyan eden siyasal mücadele anlamsız olurdu. Zira Ebû'l-Fazl Cafer, Havsam bölgesinde otorite kuran önemli bir Zeydî imamdır. Onun hâkimiyeti 320-350/932-961 yılları arasında yaklaşık otuz yıl devam etti. Bu süreç, Büveyhilerin devlet yapılarını kurdukları ve Muizzüddölevle'nin aktif yönetici olduğu bir dönemi işaret etmektedir. Bu itibarla Ebû'l-Fazl'ın, Havsam bölgesindeki bağımsızlığını koruyarak Büveyhilerin hâkimiyetlerine boyun eğmemesi, hatta Büveyhilerden Ruknüdölevle ile mücadeleye girişmesi, dikkat çekicidir.³¹

Büveyhiler'in Zeydî düşünceye nispetleri, içinde yaşadıkları dönemde varlık

³⁰. Bu uygulamalarla ilgili geniş bilgi için bkz., Ahmet Güner, *Büveyhilerin Şii-Sünnî Siyaseti*, İstanbul 1999, 96vd.; Bozkuş, *Büveyhiler ve Şiilik*, 103vd.

³¹. Gökalp, *Zeydilik ve Taberistan'da Yayılması*, 110, 113.

gösteren Yemen Zeydîleriyle olan münasebetleri bağlamında da bir takım problemler içermektedir. Nitekim Büveyhîler'in fiili olarak tarih sahnesine çıkışları 320/932 yılından itibaren başlayan süreçtir. Şüphesiz bu süreç, Zeydî nazariyenin itikadi bağlamda teşekkülünü tamamladığı bir zaman dilimini işaret etmektedir. Çünkü bilinmektedir ki; Zeydî düşünce, Zeyd b. Ali ile başlayan tarihi kırılmanın ardından ortaya çıkan imamlar tarafından olgunlaştırıldı. Bunun neticesinde de özellikle Kasım b. İbrahim er-Ressî ile (246/860) önemli bir mesafe aldı. Nitekim Zeydî düşüncenin *Tevhid, Adalet ve el-Va'd ve'l-Vaid* prensipleri onunla birlikte olgunlaştı. Daha sonraki süreçte de torunu ve Yemen Zeydiliğinin kurucusu olan Yahya b. Hüseyin tarafından -siyasal uygulamaların da etkisiyle- *imamet* ve *el-Emr bi'l-Maruf ve'n-Nehy ani'l-Münker* prensipleri belirginleşti. Yahya b. Hüseyin'in 298/910 yılında vefat ettiği nazarı-ı itibare alınır, Büveyhîler döneminde Zeydî prensiplerin tam olarak teşekkül ettiği görülür. Burada dikkat çeken nokta; Zeydiyye'nin *el-Emr bi'l-Maruf ve'n-Nehy ani'l-Münker* ve *imamet* prensiplerinin Büveyhî siyasal yönetimine katkı sağlamamasıdır. Çünkü Zeydiyye'ye göre; iyiliği emr ve kötülükten nehy, Ehl-i Beyt'e has bir özelliktir. İmamet de Ali-Fatuma soyundan gelen âlim, salih, cesur ve zâhid gibi belli bir takım niteliklere sahip kimselere hasır.³² Oysa bu durumda, Büveyhî Oğullarının *el-Emr bi'l-Maruf ve'n-Nehy ani'l-Münker* prensibini yerine getirmeleri mümkün olmadığı gibi, zaten halife olmaları da söz konusu olamaz. Çünkü onların soylarının Ali-Fatuma nesline dayandığını ispatlayacak hiçbir delil yoktur. Gerçi Muizzüddевle'nin bu konuda kendi çevresiyle bir istişarede bulunduğu, ancak neticede, Şii halife tayininin kendi siyasî bekalrı adına tehlike oluşturabileceği için buna yanaşmadığı bilinmektedir.³³ Takdir edilir ki; böyle bir bilgi, ilk siyasal uygulamalarında Şii düşünceye yer açtığı düşünülen Muizzüddevle'nin zihninde önceliğin dinî veya mezhebî değil, tamamen siyasî olduğunu ortaya koymaktadır. Aksi takdirde, Yemen'de zaten var olan Zeydî hilafete rağmen onların varlıkları Zeydî bir devlet politikasına sahip oldukları şeklindeki değerlendirmeyi veya onların Zeydiyye'ye nispetlerini şüpheli hale getirmektedir.

Yemen'in önemli Zeydî liderleri arasında yer alan Kasım b. Ali el-Ayyanî'nin (393/1003) görüş ve uygulamaları da, Büveyhîler'in Zeydiyye'ye nispetini tartışmalı hale getirmektedir. Zira o, yaşadığı dönem itibarıyla Deylem bölgesinde Büveyhîlerin hâkimiyetlerinin devam ettiği bir süreçte Yemen'de faaliyet gösterdi. Onun Yemen

³² Naşî el-Ekber, *Mesailü'l-İmame Mukdedafât mine'l-Kitabî'l-Evsât fi'l-Makâlât*, thk., Josef Van Ess, Beyrut 1971, 42vd.; Kummî-Nevbahtî, *Şii Fırkalar, Kitabul-Makâlât ve'l-Fırak, Fırakuş-Şia*, çev., Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez kutlu, Ramazan Şimşek, Ankara 2004, 78; Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 83vd.; Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim Şehristânî, *İslâm Mezhepleri*, çev., Mustafa Öz, İstanbul 2005, 156vd.; Ebû'l-Muzaffer Isferayini, *et-Tabsir fi'd-Din*, thk., Kemal Yusuf el-Hût, Beyrut 1983, 27-29; Osman Aydın, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklaşma Süreci*, Ankara 2003, 36; Gökalp, *Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı*, 32, 44, 53, 65, 75vd., 105, 110, 113.

³³ İbn Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 451-452; Güner, *Büveyhîler'in Şii-Sünnî Siyaseti*, 26vd.; Bozkuş, *Büveyhîler ve Şiilik*, 111vd.

dışında Taberistan ve Hicaz bölgelerindeki Zeydilerle irtibat halinde olduğu, hatta onun, Deylem ve Taberistan Zeydilerini kendi safına çekici davetlerde bulunduğu, bilinmektedir. Nitekim Kasım b. Ali, Güney Hazar bölgesinde yaşayan insanlara yönelik olarak Allah'ın yönetim işini kendilerine verdiğini, bu nedenle onlardan, kendisinin imametini kabul etmelerini ve destek vermelerini istemektedir. Hatta onun bu faaliyetleri neticesinde, Deylem ve Taberistan bölgesi başta olmak üzere Zeydilerin bulundukları diğer bölgelerden Yemen'e gelerek yönetime katılan kimselerin varlıkları bilinmektedir.³⁴ Bütün bu bilgiler Büveyhîlerin, dönemin Zeydî imamı tarafından da kabul görmediğini, dolayısıyla onların Zeydî düşünceye nispetlerinin açıkça tartışma konusu yapılmaya müsait olduğunu göstermektedir. Zira Büveyhî iktidarı Zeydî düşünceyi önceleyen bir yönetim olarak kabul edilseydi; muhtemelen Zeydiler'in Yemen'i tercih etmemeleri, aksine Deylem merkezli Büveyhî iktidarına destek olmaları beklenirdi. Oysa bu beklentinin gerçekleşmediği tarihi bir vakıa olarak bilinmektedir.

Büveyhîler'in ortaya koydukları siyasal tercih ve uygulamalar, -Zeydiyye'ye nispetlerini tartışma konusu haline getirmekle birlikte- Şii-İmamî düşünceye mensup görülmelerini de şüpheli kılmaktadır. Nitekim bu konuda Büveyhî sultanları içerisinde hâkimiyet alanını Kuzeyde Cürcan, Güneyde Umman, Batıda Cezire, Doğuda da Kirman bölgelerini kapsayacak şekilde genişleten ve Büveyhî siyasal yapısını etkileyecek kadar kudret sahibi olan Adududdevle'nin uygulamalarına bakmakta yarar vardır.

Adududdevle, yönetimde bulunduğu süreç içerisinde fetih hareketlerine büyük önem verdi. Onun hâkimiyet alanı içerisinde, genişleyen coğrafyada Sünnî toplumlar ağırlık noktasını oluşturdular. Bununla birlikte Müslüman toplumu içerisinde kendisine alan bulan her tür mezhebî eğilimin yanında fikrî ve düşünsel klikler de temsil hakkı elde ettiler. Şüphesiz böylesine büyük bir coğrafyada, oldukça geniş düşünce ve inanç yelpazesinin var olduğu bir toplumun huzur içerisinde idaresi tek bir mezhep veya düşünce kalıbının resmî politika çerçevesinden dayatılmasıyla mümkün değildi. Böylesi bir yapıda tebaanın huzuru ancak, toplumsal insicamın gerçekleştirilebilmesi ve uzlaşî kültürünün yaygınlaştırılabilmesiyle sağlanabilirdi. Nitekim Adududdevle bunun için toplum içerisinde yer alan bütün mezhep müntesiplerine olabildiğince rahat hareket edebilecekleri bir alan tanıdı. Bunu da her tür fikir ve düşüncenin kendisini en rahat şekilde ifade edebileceği ilim meclisleri sayesinde gerçekleştirdi. Bunu yaparken de ilme hamilik yapan bir hükümdar profili çizdi. Hatta kendisi ilk sultanlık yeri olan Şiraz'dan Bağdad'a geldikten sonra fıkıhçılara, müfessirlere, kelimcılara, hadisçilere, nesep âlimlerine, şairlere, nahivcilere, aruzculara, tabiplere, müneccimlere, matematikçilere, geometri âlimlerine mezhebî duruşlarına bakmaksızın maaş bağladı. Filozoflara ise, özel bir özen ve önem gösterdi. Onlar için sarayında meclisine yakın

³⁴. Geniş bilgi için bkz., Gökalp, *Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı*, 146-147.

bir yer tahsis etti. Onların her tür ilmî tartışmayı, alabildiğince özgür ve güven içinde yapabilecekleri bir ortam hazırladı. Bu şekilde, onun sayesinde ve döneminde ilim ve ilmî düşünce gelişti. Çeşitli yerlere dağılmış olan ilim mensupları bir araya gelerek, ilmî ve fikrî düşüncenin inkişafına katkı sağlamaya başladılar.³⁵ Nitekim onun çevresinde toplanan ilim adamlarının kimlikleri onun mezhebî eğilimi/duruşu ve siyasal uygulamaları hakkında önemli bir bakış açısı sunmaktadır. Bu isimlerin bir kısmı ve mezhebî eğilimleri şunlardır. Malikî fıkında döneminin reisi ve Bâkullânî'nin de fıkıhta hocası olan Ebherî (375/985), Malikî mezhebinden Bâkullânî, Mâlikî fakihî İbn Umm Şeybân Muhammed b. Salih el-Hâşimî (369/979). Bağdat'ta Hanefî fıkının en önemli simalarından Ahmed b. Ali Ebû Bekir er-Râzî el-Cassâs (340/951). Şafî fıkının önemli isimlerinden Ebûl-Kasım Abdulaziz b. Abdillâh ed-Dârekî (375/986). Hanbelî mezhebinin önemli isimlerinden Abdulvahid b. el-Hâris b. Esed Ebû'l-Fazl et-Temimî (410/1020). Mu'tezile'nin önemli isimlerinden Ebû Abdillâh el-Basrî el-Cu'al (367/977), Kadı Abdulcabbar (415/1025), Bağdat Mu'tezile reisi Ahdab ve Basra Mu'tezilesi reisi Ebû Ishak en-Nusaybî. İmamiyye Şiasından önemli bir hadis âlimi Şeyh Saduk diye meşhur olan Muhammed b. Ali b. el-Hüseyn b. Musa b. Bâbeveyh el-Kummî, İbnu'l-Muallim veya Şeyh Müfid diye meşhur olan Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Nu'man (413/1022). Cerîriyye (Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin fıkıh mezhebi) mezhebine mensup ve döneminin en önemli temsilcisi Ebû'l-Ferec el-Mu'âfâ b. Zekerîyya en-Nahravanî (390/1000) ve daha pek çok isim.³⁶

Büveyhîler'in mezhebî eğilimleri/politikaları bağlamında fikir verebilecek Adududdevle'ye ait başka uygulamalar da vardır. Şüphesiz bunlardan biri, sultanın vefatından sonra tekrar uygulamaya konulduğu ifade edilse de, Muizzüddeve'nin başlattığı ve Büveyhîler'in mezhebî eğilimleri/duruşları/politikaları bağlamında Şii-İmami düşünceye nispet edilmelerine zemin oluşturan Sebbû's-Sahabe, Âşûre Mâtemi ve Gadir-i Hûm Bayramı gibi uygulamaları Bağdat yönetimini ele aldıktan sonraki bir süreçte yasaklamış olmasıdır.³⁷ Nitekim onun döneminde bu uygulamaların inkıtaya uğramış olması, Büveyhîler'in mezhebî eğilimleri/politikaları/duruşları açısından önemli bir durumu açığa çıkarmaktadır. Çünkü bahsi geçen uygulamalar ve yasaklamalar, Büveyhîler'in Şii-İmamî temelli mezhebî bir duruşu incelemekten ziyade politik öncelikli yaklaşımların sahibi oldukları düşüncesini ortaya çıkarmaktadır.

Büveyhîler'in mezhebî eğilimleri/politikaları hususunda dikkat çeken farklı uygulamalar arasında onların, dinî veya mezhebî eğilimlerine bakmaksızın farklı düşünce mensuplarını önemli devlet kademelerine getirmeleri de zikredilebilir.

³⁵ Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 408; Güner, *Adudu'd-Devle*, 184.

³⁶ Müneymine, *Tarihü'd-Devleti'l-Büveyhiyye*, 283; Güner, *Adudu'd-Devle*, 186vd.

³⁷ Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, Calcutta 1964, 205; Güner, *Adudu'd-Devle*, 127.

Nitekim bu bağlamda Mu'tezilî Ebû Sa'd Bîşr b. el-Hüseyn'in Kadî'l-Kudat,³⁸ Hanefî fakihî Ebû Bekir b. Şâhveyh'in (361/971-972) kadı olarak atanması dikkat çekicidir. Yine aynı şekilde siyasî açıdan tamamen Adududdevle'ye bağlı olan kardeşi Müeyyidü'd-Devle'nin yönetimindeki Cibâl bölgesinde Rey Kadılığına Mu'tezile'nin önemli simalarından Abdulcabbar'ın³⁹ atanması da kayda değer hadiseler arasındadır. Ayrıca Adududdevle'nin, oğluna Ehl-i Sünnet Kelâmını öğretmek üzere Bakillânî'yi görevlendirdiği hususu da gözlerden kaçmamaktadır.⁴⁰ Hatta ilmî yeterliliğini takdir ettiği, bu nedenle de hep saygı ve hürmet gösterdiği Bakillânî'yi 371/981 yılında Bizans'ın başkentine bizzat kendi elçisi sıfatıyla göndermesi, Büveyhîler'in mezhebî politikaları hususunda oldukça önemlidir.⁴¹ Yine bu bağlamda, onun döneminde Hristiyan Nasr b. Harun'un vezirlik makamına getirilmesi, harap olan kilise ve manastırların inşa edilmesi ve ihtiyaç sahibi Hristiyan tebaaya maddi yardımda bulunulmasının emredilmesi, divanu'l-hazain'in başına Hristiyan birinin atanması, Adududdevle döneminin dinî ve mezhebî siyaseti açısından üzerinde durulması gereken uygulamalar çerçevesindedir.⁴² Şüphesiz Adududdevle'nin Şii-Fatimîlerle ilişkileri, İran Monarşisini tekrar canlandırmaya yönelik ancak bizim çalışmamızın boyutlarını aşan başka uygulamaları da vardır.⁴³ Bütün bunlar, bir Büveyhî sultanı olarak Adududdevle'nin, belli bir dinî-mezhebî düşünceyi önelemekten ziyade, sosyal ve siyasal şartların gerektirdiği şekilde toplumsal barışı esas alan, siyasal öncelikler çerçevesinden politik uygulamalar geliştiren bir sultan olduğunu göstermektedir. Aksi takdirde onun ortaya koyduğu, farklı din ve mezhep müntesipleri karşısında yansız ve tarafsız uygulamalarının izahı mümkün olamayacaktır. Nitekim Ebû Kalicar başta olmak üzere Adududdevle haricinde diğer Büveyhî sultanlarının da belli dinî-mezhebî görüşlerin kalıplarına uymayan oldukça geniş perspektifli politikalar geliştirmiş olmaları da Büveyhîler'in mezhebî eğilimleri ve politikalarının belirlenebilmesi açısından önemli uygulamalar arasında yer almaktadır.

Bahsi geçen politikalara bir başka örnek de Adududdevle'nin kardeşi ve ona bağlı olarak Rey ve Cibâl bölgelerini yöneten Müeyyidü'ddevle'nin uygulamalarında görülmektedir. Onun, atadığı bir vali kararnamesinde ortaya koyduğu yaklaşım özellikle dikkat çekicidir. Müeyyidü'ddevle bu kararnamede; Valinin, gruplaşma, aşırılık ve

³⁸ Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 399; İbn Cevzî, *Muntazam*, XIV, 268; Güner, *Adudu'd-Devle*, 166.

³⁹ İbn Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 694; Güner, *Adudu'd-Devle*, 167.

⁴⁰ Kadı İyaz, *Tertibü'l-Medârik*, III-IV, 593; Joel L. Kraemer, *Humanism In The Renaissance of İslâm*, Leiden 1986, 43; Şerafeddin Gölcük, "*Bâkullânî*", *DİA.*, IV, 531; Güner, *Büveyhîlerin Şii-Sünnî Siyaseti*, 266.

⁴¹ Kadı İyaz, *Tertibü'l-Medârik*, III-IV, 594; İbn Esîr, *el-Kâmil*, IX, 16; Güner, *Adudu'd-Devle*, 187.

⁴² Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 408; Kabir, *The Buwayhid Dynasty*, 68; Güner, *Adudu'd-Devle*, 123, 152.

⁴³ Geniş bilgi için bkz., Güner, *Adudu'd-Devle*, 138 vd.

fitneye düşmemeleri hususunda halkın üzerinde devlet gücünü hissettirmesi, onları çatışmalardan koruması gerektiğine işaret ederek, insanların mezheplerinin farklı oluşu nedeniyle, onları çatışma noktasına getirmesine engel olması, herkesin âhireti için tercih ettiği azığı hazırlamakla meşgul olması için uygun bir ortam hazırlaması gerektiğine dikkat çekmektedir. Yine Müeyyidüddeve'nin veziri Sahib b. Abbad da, Kazvin'e gönderdiği resmi bir mektubunda mezhep müntesipleri arasında görülen çatışmalara işaret ederek; uzlaşma ve anlaşmanın değil iki mezhep, iki din arasında bile tesis edilebileceğini ifade etmektedir. Aynı vezir, Kazvin'de ortaya çıkan mezhep kavgaları üzerine gönderdiği bir başka mektupta; kimsenin mezhebinden dönmesinin istenemeyeceğini, ancak halkın arasında başlangıçtan beri var olan mezhep ayrılıklarının kıyamet kopana kadar da devam edeceğini bildirmekte, herkesin seçtiği mezhebine, başkasına zarar vermeden bağlanması ve tercihi ile baş başa kalması gerektiğine işaret etmektedir.⁴⁴ Şüphesiz bütün bu uygulamalar, Büveyhîler'in mezhebî kimlik/eğilimleri hususunda ileri sürülen Zeydî veya Şii/İmamî düşünceye nispetlerini oldukça tartışmalı hale getirmekle birlikte, onların mezhebî eğilimleri/duruşları bağlamında da siyaset öncelikli politikalar geliştirdiklerini göstermektedir.

Büveyhîler'in Bağdat yönetiminden önce içinden çıktıkları coğrafyanın dinî rengine nazaran Zeydiyye'ye nispet edilmeleri, Bağdat yönetimini ellerine aldıktan sonra Şii/İmamî düşünceye mensup görülmeleri şeklindeki mezhepsel farklılığın şüphesiz siyasal bir takım gerekçeleri vardır. Muhtemelen bunu, onların Bağdat'a girdikleri ilk dönemde ihtiyaç duydukları siyasal destekte aramak gerekir. Çünkü Bağdat, sünnî hilafetin merkezi olması itibarıyla Deylem kökenli Büveyhîler için uzun vadede siyasal ikbal vaat eden bir yer değildir. Şüphesiz onlar, merkezi otoritenin zaaflarından istifadeyle Bağdat'da yönetimi ele aldılar. Fakat bunun uzun süreli bir eylem olabilmesi, ancak onları destekleyecek geniş kitlelerin varlığıyla mümkündür. Bu kitle sünnî halifeye itaat eden geniş toplum kesimleri olamazdı. Ancak bu kesimler karşısında güç oluşturma potansiyelini içinde barındıran bir başka kesim olabilirdi. Bu da Ali Oğulları ve taraftarlarından başkaları değildi. Çünkü Büveyhîler, Deylem bölgesinden bu kesimlere aşına olmakla birlikte, Ali Oğulları ve taraftarları önceki dönemlerde Bağdat'dan dışlanmışlardı. Onların, önceki dönemlerden farklı olarak Bağdat'da kendilerine yer bulmaları ve siyasal desteğe kavuşmaları, şüphesiz onların gönüllerinin kazanılması yanında taraftar olan kitlelerin de sempatisini sağlayacaktır. Bu da Büveyhîler'in ihtiyaç duydukları siyasal güce kavuşmaları ve Bağdat'da daha sağlam bir konuma ulaşmaları anlamına gelmektedir. Bu itibarla Büveyhîler, bahsi geçen hedef kitlenin hissiyatlarına yönelik olarak Bağdat'daki ilk Büveyhî sultanı döneminde Sebbû's-Sahabe, Âşûre Mâtemi ve Gadîr-i Hûm Bayramı gibi bir takım uygulamalar içerisine girdiler. Ancak bu uygulamalara belli dönemlerde dikkat etmekle birlikte,

⁴⁴. Bkz., Güner, *Büveyhîlerin Şii-Sünnî Siyaseti*, 242-243.

belli dönemlerde de siyasal gerekçelerle göz ardı etmekten çekinmediler.

Sonuç

Büveyhîler'in siyaset sahnesinde ortaya çıkışlarından itibaren devam eden süreçte, mezhebî duruşları ile ilgili olarak; Deylem bölgesinde Zeydî, Bağdad'a geldikten sonra da Şîî-İmamî düşüncesine mensup oldukları ileri sürüldü. Ancak Büveyhî sultanlarının ortaya koydukları siyasal uygulamalar, onların mezhebî duruşları ile ilgili ileri sürülen değerlendirmeleri tartışmalı hale getirdi.

Takdir edilir ki; Devlet yapısı içerisinde resmî bir mezhebî politikadan söz edilirken, onun bütüncül tarzda ele alınması zarureti vardır. Aksi takdirde kısıtlı ve politik gerekçelerle ortaya konulan bir takım uygulamalardan hareketle hükümde bulunmak, sağlıklı neticeye ulaşmanın önünde ciddi bir engel oluşturacaktır.

Büveyhîler'in içinden çıktıkları toplumun dinî kültüründen hareketle onların Zeydiyye'ye nispet edilmesi, Zeydî imam Ebû'l-Fazl Cafer ile Büveyhîler arasında ortaya çıkan siyasal mücadele veya Yemen Zeydîleri ile aralarında cereyan eden ilişkiler açısından mümkün gözükmemektedir.

Muizzüddevlé'nin uygulamalarından hareketle Büveyhîlerin Şîî-İmamî düşünceye nispeti de, Adudüddevlé'nin mezhepler üstü olarak nitelendirilebilecek politik uygulamaları ve diğer Büveyhî sultanlarının icraatları itibarıyla mümkün gözükmektedir. Bu nedenle Büveyhîleri, genel mezhebî eğilimleri/politikaları açısından belli bir mezhebin temsilcisi ve uygulayıcısı olarak görmekten ziyade, siyaseti önceleyen bir politik anlayışın temsilcileri olarak görmek, tarihî ve sosyal realite açısından daha uygun gözükmektedir. Bu bağlamda onların, belli bir mezhebî önceleyen değil, içinde bulunan sosyal ve siyasal şartların gerektirdiği rasyonel politik uygulamaları ortaya koyan kimseler olarak görmek gerekmektedir. Şüphesiz bu da onların belli bir mezhebe nispet edilmelerinin önündeki açık engeli oluşturmaktadır.